

Article

Sexualitat i infància a Catalunya, Espanya: significacions governades

ESTEL MALGOSA¹

 0000-0003-0727-5392

Universitat Autònoma de Barcelona, Espanya

BRUNA ÀLVAREZ²

 0000-0002-9069-4573

Universitat Autònoma de Barcelona, Espanya

DIANA MARRE³

 0000-0003-2852-3762

Universitat Autònoma de Barcelona, Espanya

perifèria

revistes.uab.cat/periferia

Desembre 2022

Per a citar aquest article:

Malgosa, E., Álvarez, B., Marre, D. (2022). Sexualitat i infància a Catalunya, Espanya: significacions governades. *Perifèria, revista de recerca i formació en antropologia*, 27(2), 4-29, <https://doi.org/10.5565/rev/periferia.894>

Resum

Mitjançant el llenguatge, els nens i les nenes participen activament en la significació de la sexualitat, un tema molt sensible a Catalunya governat de manera diferencial segons edat i gènere. A partir de l'anàlisi de les narratives de 208 infants d'entre 9 i 12 anys de tres escoles públiques, de diferents municipis de la província de Barcelona, emmarcades en el projecte SexAFIN, aquest article reflexiona sobre com els infants signifiquen i representen la sexualitat, i com aquesta és governada per les construccions socials dominants de la sexualitat i la infància.

Paraules clau: Sexualitat; Infància; Governança; Significació; Innocència.

¹ Estel Malgosa – estel.malgosa@uab.cat

² Bruna Álvarez – mariabruna.alvarez@uab.cat

³ Diana Marre – diana.marre@uab.cat

Abstract: *Sexuality and childhood in Catalonia, Spain: governed meanings*

Through language, children actively participate in the signification of sexuality, a sensitive topic in Catalonia that is governed differently by age and gender. This article analyses the narratives of 208 children between 9 and 12 years of age from three public schools in different municipalities in the province of Barcelona framed in SexAFIN project, and reflects on how children signify and represent sexuality, and how this is governed by the dominant social constructions of sexuality and childhood.

Keywords: Sexuality; Childhood; Gobernance; Meanings; Innocence.

Introducció

A Catalunya la sexualitat és un tema sensible (Alvarez, Malgosa i Marre, 2022) perquè implica privacitat i intimitat i pot ser una temàtica considerada invasiva o incòmoda. La construcció de la infància com a categoria asexual (Blasie, 2009, 2013; Davies i Robinson, 2010; Egan i Hawkes, 2008) intensifica aquesta sensibilitat en tant que la sexualitat s'atribueix únicament al món adult (Moore i Reynolds, 2018) i és quelcom de què s'ha de "protegir" els infants. El discurs de protecció entorn de la sexualitat, freqüentment emmarcat en l'interès de l'infant, opera com un mecanisme de definició i regulació de les infàncies i adulteses "normatives" (Robinson i Davies, 2018), manté les relacions socials de poder per edat, entre d'altres categories, i es perpetua a través de les pràctiques socials, les polítiques i les lleis governamentals que influeixen en la manera en què és vista i tractada la infància a les famílies, a les escoles i a la societat (Robinson, 2013). El 1989, la *Convenció sobre els Drets de la Infància* va acordar l'establiment del principi de l' "interès superior de l'infant", que tenia en compte els tres principals drets de la Convenció: protecció, provisió i participació (Pels, 1999), un principi prou ambigu –buit de contingut específic– per ser acceptat per una gran majoria de països, culturalment molt diversos, possibilitant-ne l'adequació a cada context sociocultural, però que prioritza la individualitat de cada infant en contraposició als drets de la infància (Fonseca et al., 2012). En concordança amb el principi de l'interès superior de l'infant, la Convenció va assenyalar, entre altres coses, que el millor per als nens i nenes és estar amb les seves famílies o a l'escola. Per això, va posar en mans de pares, mares i famílies el compliment dels

drets de la infància sobre la base del supòsit que les persones adultes procuraran sempre l'interès superior de l'infant.

Tanmateix, sovint, les persones adultes protegeixen els infants de l'accés a la informació sobre sexualitat, vulnerant els seus drets, perquè això els incapacita per examinar els seus propis valors i actituds, reduir riscos i desenvolupar habilitats per a la presa de decisions sobre la seva pròpia sexualitat (Duffy et al., 2013). Aquesta "protecció" els situa en una posició de major vulnerabilitat davant de fenòmens com l'assetjament, l'explotació o l'abús sexual (Bhana, 2007; Robinson i Davies, 2018; Kitzinger, 1988) –per no saber o no poder dir què està passant, o per por o vergonya de comunicar als adults allò que els genera "estranyesa" i "malestar" i que segons l'edat poden interpretar com a tema tabú.

Al territori espanyol, la voluntat de protecció dels infants queda plasmada en la manca –fins al desembre de 2020⁴– de lleis educatives que incorporin l'educació sexual en el currículum educatiu de les escoles de primària (Ley Orgánica 3/2020). Les nostres recerques amb el professorat i les famílies (Alvarez, Malgosa i Marre, 2022) coincideixen amb la literatura internacional (Davies i Robinson, 2010; Duffy, et al. 2013; Johnson, et al. 2014) i nacional (Martínez, et al., 2012) sobre la dificultat que tenen les persones adultes per parlar de sexualitat amb els infants. Això provoca que aquests busquin fonts alternatives d'informació com el grup d'iguals o els mitjans de comunicació, tal com mostren els resultats d'un estudi que assenyala els 8 anys com l'edat d'accés a la pornografia dels infants de l'Estat espanyol i, els 14, com el moment en què el seu consum es generalitza (Ballester i Orte, 2019).

La construcció social dels infants com a innocents, que els equipara amb la puresa i la ingenuïtat divina (Robinson, 2013), ha tingut un paper important en la construcció occidental de la infància des del segle XVII –moment en el qual es va desplegar una estratègia de vigilància i control del comportament sexual dels infants– (Ariès, 1960) fins a l'actualitat, invisibilitzant la capacitat d'agència dels infants per donar significat a la sexualitat (Davies i Robinson, 2010). Tanmateix, des que neixen adquireixen

⁴ El 29 de desembre de 2020 s'aprova la nova llei educativa espanyola (Ley Orgánica 3/2020) que incorpora per primera vegada l'educació afectivosexual al currículum educatiu de les escoles de primària de manera transversal dins l'educació per a la salut.

coneixements sobre les normes i comportaments socials entorn de la sexualitat, mentre participen en la construcció d'aquesta tot significant i interpretant (Marre, 2014) els seus mons culturals. La sexualitat és un ampli terme que es refereix als aspectes eròtics de la vida social, com els desitjos, les pràctiques, les relacions i les identitats (Jackson, 2006). Per tant, no té uns límits clars, sinó que una mateixa pràctica sexual pot tenir diferents significats socials i subjectius segons com aquests siguin definits i entesos en els diversos contextos culturals i històrics (Vance, 1984). Això fa que els mons culturals adults i infantils puguin entendre i viure la sexualitat de maneres diferents, atorgant diferents significats als mateixos actes i paraules.

Mitjançant el llenguatge les persones produïm i reproduïm significats socials de la sexualitat, governats de manera desigual per edat, gènere, classe social, ètnia, capacitat, entre d'altres (Bhana, 2007). Per una banda, la *communicative vigilance* (Frekko, Leinaweaver i Marre, 2015, p. 704) constitueix un tipus de governança de la sexualitat que opera a través de discursos i silencis acurats, modela les diferents maneres en què les persones adultes parlen de sexualitat amb els infants, així com les converses i narratives dels nens i nenes sobre sexualitat, col·laborant, a la vegada, en la seva construcció. Per altra banda, la *surveillance* (Foucault, 1975), una governança on el poder no s'exerceix a través del càstig, sinó mitjançant la regulació dels cossos i dels comportaments, i que els converteix en "cossos dòcils" (Foucault, 1975), reforça i (re)produeix les normes sexuals de la societat creant processos de pressió per a l'(auto)regulació dels individus (Koskela, 2012). Ambdós tipus de governança de la sexualitat actuen de forma desigual per edat i gènere, permetent a nens, nenes i persones adultes aproximacions, pràctiques i narratives diverses sobre la sexualitat (Alvarez, Malgosa i Marre, 2022).

La major part del corpus teòric sobre sexualitat i infància s'ha centrat en la perspectiva adulta de la sexualitat infantil i els seus intents per controlar-la, com les percepcions de les famílies (Davies i Robinson, 2010) i del professorat (Duffy, et al., 2013), cosa que reflecteix la rellevància de les creences socials sobre la innocència infantil i invisibilitza la pròpia infància en la investigació, silenciament les seves veus i negant-los la capacitat d'agència (Egan i Hawkes, 2008). Les recerques que han incorporat la perspectiva infantil, superant les dificultats ètiques i metodològiques que comporta una recerca sobre un tema sensible amb infants (Alvarez, Malgosa i Marre, 2022), han estat realitzades en altres països, principalment a Austràlia (Blaise,

2009; Davies i Robinson, 2010), Regne Unit (Renold, 2006), Estats Units (Thorne i Luria, 1986) i Sud-àfrica (Bhana, 2007), deixant una manca de estudis empírics sobre com els nens i les nenes comprenen i viuen la sexualitat a Espanya i a Catalunya, reflectint novament la sensibilitat envers el tema i la rellevància de les creences socials sobre la innocència infantil. Algunes d'aquestes investigacions internacionals, ja des dels anys vuitanta, s'han centrat en l'articulació de la sexualitat i el gènere, analitzant com els infants construeixen la sexualitat de manera jeràrquica i desigual segons el gènere en el qual són socialitzats (Thorne i Luria, 1986). D'altres, han explorat les diferents maneres en què els infants mantenen, naveguen i viuen la sexualitat a través de les seves cultures romàntiques, jocs i pràctiques relacionades amb la sexualitat (Bhana, 2007), les cultures de "nòvios i nòvies" (Renold, 2006), o el coneixement sexual infantil construït a partir dels fragments d'informació que tenen disponibles (Davies i Robinson, 2010). Aquests estudis mostren com els infants juguen una part important en la producció de sexualitats (Blaise, 2009).

L'objectiu d'aquest article és analitzar com els nens i nenes de quart, cinquè i sisè de primària (9-12 anys), de tres escoles públiques de diferents municipis de la província de Barcelona, representen i signifiquen la sexualitat a partir de la informació de què disposen. Per fer-ho, explorem com la vigilància comunicativa i la *surveillance* governen les significacions i les narratives a partir de les construccions socials dominants de la infància i la sexualitat, alhora que indaguem com aquestes significacions infantils reproduïxen, negocien o resisteixen els discursos dominants. Les dades van ser produïdes, en 24 grups focals, durant el curs 2020-21, en el marc del projecte SexAFIN⁵. L'*escola 1* és l'única escola d'un petit poble de 2.459 habitants situat en una zona agrícola de vinyes, malgrat la majoria dels habitants treballen al sector de la indústria i els serveis, i amb un 6% de la població d'altres nacionalitats (Idescat, 2021). L'*escola 2* està situada en un municipi periurbà de 7.723 habitants que treballen principalment en la indústria i el sector dels serveis, on un 10% de les persones que hi viuen són d'altres nacionalitats (Idescat, 2021). L'*escola 3* se situa en un barri de la ciutat de Barcelona de 33.976 habitants, amb un 21% de persones

⁵ Aquest treball ha estat finançat pel Ministerio de Ciencia i Innovación de Espanya a través del projecte PID2020-112692RB-C21 / AEI / 10.13039/501100011033.

d'altres nacionalitats (Idescat, 2021), i que representa un context socioeconòmic mitjà/alt. Malgrat les diverses característiques entre les localitzacions de les escoles, en l'anàlisi específica realitzada per aquest article no s'han reportat variacions significatives en les respostes i, per tant, es mostren les dades dels infants de forma conjunta, tan sols indicant l'edat i el gènere si s'escau.

Metodologia

Aquest article analitza 24 grups focals, amb la participació total de 208 infants, realitzats en tres escoles públiques de la província de Barcelona durant el curs 2020-21 en el marc del projecte SexAFIN. Desenvolupat des del 2017 en diverses comunitats educatives de Catalunya (Espanya) i Ciudad Juárez (Mèxic), SexAFIN pretén conèixer què saben els nens i les nenes sobre sexualitat i quina comunicació s'estableix, si és el cas, sobre aquest tema entre els infants, les seves famílies i el seu professorat. La recerca s'inspira en el model de recerca-acció (veure Lewin, 1946; Tax, 1958), que posa èmfasi en la transformació social, la transferència de resultats i la voluntat d'involucrar les persones participants en diverses fases de la investigació, difuminant la línia entre la persona investigadora i la investigada.

Dur a terme una recerca sobre temes sensibles amb infants comporta reptes ètics i metodològics addicionals (Alvarez, Malgosa i Marre, 2022). Per això, els objectius d'aquesta han estat exposats en diverses reunions a l'equip directiu de cada escola, així com a les famílies, i, posteriorment, acceptats a través del consentiment informat que han signat les famílies i/o responsables legals dels infants. Les activitats s'han realitzat dins l'horari escolar, per classes i cursos, tot comptant amb la presència de la tutora responsable de la classe i referent per a l'alumnat. En totes les activitats s'ha demanat als infants que acceptessin o no la seva participació en la recerca a través d'un assentiment informat⁶, alhora que s'han organitzat activitats

⁶ En aquesta recerca considerem els infants amb capacitat de decidir sobre aspectes que els involucren. Així, malgrat que comptem amb el consentiment de les famílies, realitzem la petició de participació en la investigació als nens i nenes i la signatura de l'assentiment informat igual que fem amb les persones adultes. Aquest procediment ha estat acceptat pel comitè d'ètica de la UAB (CEEAH 5313).

complementàries per a aquells infants que no volien participar o aquells a qui les seves famílies no els havien signat el consentiment.

La principal tècnica utilitzada ha estat el grup focal, és a dir, una discussió planejada i dissenyada per obtenir percepcions sobre un determinat tema en un ambient confortable (Adler, et al. 2019). S'ha escollit aquesta tècnica perquè permet produir dades que serien menys accessibles sense la interacció del grup (Lezaun, 2007), a causa de la sensibilitat de la temàtica i les asimetries de poder entre la persona que investiga –adult– i les investigades –infants–, i que el grup focal aconsegueix reduir (Adler, et al. 2019). Però a la vegada les tècniques grupals dificulten la captació de divergències i discursos minoritaris, ja que aquestes poden ser apagades pel discurs de l'infant més dominant (Davies i Robinson, 2010) i/o les persones més tímides poden no contribuir al debat grupal (Clark, 2005).

L'altra tècnica utilitzada ha estat el dibuix, quelcom que els infants experimenten com a divertit i relaxant (Eldén, 2013) i que ens permet trencar el gel, introduir-nos en el temàtica i reduir la vergonya i el pudor envers la sexualitat. La principal funció dels dibuixos no és la de recollir la percepció de les persones participants, sinó poder-los utilitzar després com a "disparadors" de narratives (Eldén, 2013), o sigui, fent que emergeixi la complexitat de significacions de la sexualitat des de la perspectiva del nens i les nenes com a actors socials (James, 2007).

Amb l'objectiu de crear un ambient de confiança i comoditat, els grups –d'aproximadament cinc persones– han estat escollits pels propis infants, cosa que ha comportat que la majoria dels grups hagin quedat segregats per gènere. Durant la primera part de l'activitat, cada grup ha realitzat un dibuix col·lectiu, un espai-temps menys formal que els infants han omplert de riures, bromes i crits. Un cop finalitzat el dibuix, s'han ajuntat dos grups –aproximadament deu infants– amb una investigadora i s'ha realitzat el grup focal, on cada grup d'infants ha explicat a les altres persones el seu dibuix, tot creant un espai de reflexions compartides on nens, nenes i investigadores produïem, col·lectivament, significats (Clark, 2005).

En un dels anys anteriors, havíem preguntat en altres grups d'infants –de les mateixes escoles i cursos– què era la sexualitat i ens vam adonar que les seves respostes i dibuixos se centraven en el món adult. La pregunta formulada per al dibuix el curs escolar 2020-21 va ser: "Quina relació té el nostre cos amb la

sexualitat?”, on incorporàvem “el nostre cos” per tal d’intentar aproximar-nos a les vivències dels infants en l’àmbit de la sexualitat i allunyar-nos de les adultes. Aquest article analitza els dibuixos i narratives que responen a aquesta pregunta.

La construcció social de la sexualitat infantil

La infància apareix a Occident al segle XV com una etapa diferenciada de l’adultesa (Ariès, 1960) i es consolida durant els segles XIX i XX amb el sorgiment d’una gran varietat d’institucions dedicades a aquella –especialitzacions mèdiques, escoles, orfenats, entre d’altres– (Marre, 2014). Durant aquest darrer període, els discursos morals i l’església –agents que governaven la sexualitat infantil fins aleshores per tal de protegir la innocència dels infants– perden pes en aquesta governança, i el guanyen la medicina, amb discursos al voltant d’allò que és “normal” i el que és “patològic”, els imperatius d’higiene i salut pública, la llei i l’educació (Foucault, 1978).

El 1905, Sigmund Freud qüestiona el concepte d’innocència infantil i la patologització de la sexualitat a la infància, apuntant que la sexualitat és innata i forma part del desenvolupament infantil. A través de la seva obra emergeix la sexualitat infantil a l’arena científica, impregnant també les ciències socials, com evidencien els estudis sobre sexualitat i infància de Bronislaw Malinowski (1927) o Margaret Mead (1928). Aquestes obres canvien el clima social respecte a la sexualitat infantil durant el segle XX, aportant un nou enfocament de “normalitat” i “naturalitat”. Malgrat això, la sexualitat infantil segueix essent un tema perifèric en les recerques antropològiques, moltes vegades enfocat als estudis de l’incest, o més recentment, a l’abús sexual infantil (Montgomery, 2009).

No obstant aquests canvis, els discursos d’innocència segueixen presents a Occident, reforçats per les teories psicològiques del desenvolupament que consideren l’infant físicament, sexualment, emocionalment i cognitivament immadur per entendre “conceptes adults” com la sexualitat o el desig (Robinson i Davies, 2018), adscrivint la sexualitat com quelcom exclusivament adult. Així, la infància és considerada una etapa asexual, i el moment socialment acceptable per oferir informació sobre aquesta no serà fins a la pubertat, fet que manté l’estatu quo i les relacions de poder dominants (Davies i Robinson, 2010).

La governança de la sexualitat

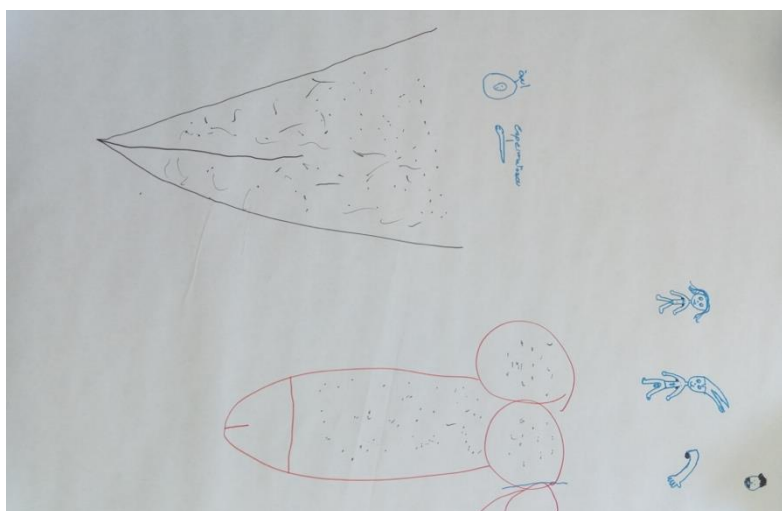
La creença que la sexualitat és un tema sensible del qual s'ha de "protegir" els nens i les nenes legitima el control de la sexualitat infantil (Egan i Hawkes, 2008) a través de mecanismes de vigilància comunicativa (Frekko et al., 2015, p. 704) i de *surveillance* (Foucault, 1975). Mitjançant la vigilància comunicativa, les persones adultes controlen i regulen les sexualitats i el coneixement sexual infantil a partir de les construccions socials dominants de sexualitat i infància, fins i tot quan intenten no fer-ho (Blaise, 2013). Una vigilància comunicativa que opera a través del silenci i la selecció curiosa de paraules i temàtiques per parlar de sexualitat amb els infants, i que exerceixen, també, els mitjans de comunicació als quals accedeixen els infants, com els llibres infantils, els llibres de text de les escoles, les sèries televisives o la pornografia (Alvarez, Malgosa i Marre, 2022). I, al mateix temps, la vigilància comunicativa és exercida pels infants quan, per exemple, no revelen a les persones adultes el coneixement que tenen sobre sexualitat –i que se suposa que no han de tenir–, o amb el grup d'iguals i amb els infants més petits, on es pot associar el fet de tenir aquest coneixement amb la dominància –i el poder– dins el grup (Davies i Robinson, 2010).

D'altra banda, la *surveillance* incorpora la normalització de les pràctiques i discursos mitjançant el judici i la vigilància per part de les persones adultes, del propi grup d'iguals, i de l'autovigilància que exerceixen els individus sobre ells mateixos. Piyali Sur (2021), amb una recerca realitzada a escoles de secundària de Calcuta (Índia), exemplifica l'exercici de la *surveillance* per mantenir els cossos femenins asexuals a través de la reputació. És a dir, el professorat, l'alumnat i les pròpies nenes (auto)vigilen els cossos femenins perquè no puguin ser relacionats amb la sexualitat, coincidint amb les construccions dominants de la feminitat i de la infància en el seu context.

En aquest article ens centrem en la governança de la sexualitat per raó d'edat, tanmateix, el gènere es vincula a les construccions socials de la sexualitat, en tant que aquest –produït a través de la repetició de pràctiques socials quotidianes (Butler 1990) emmarcades en els discursos dominants de l'heterosexualitat (Blaise, 2009)– i la sexualitat son categories assemblejades i coconstruïdes (Enguix, 2022) que s'influeixen mútuament.

Les vivències i comprensions infantils referents a la sexualitat han estat analitzades en altres contextos culturals on s'ha subratllat la seva vinculació amb els discursos tradicionals de la sexualitat, el gènere i el poder (Davies i Robinson, 2010; Robinson, 2013; Renold, 2006; Blaise, 2009). Seguint aquesta línia, el present article explora com es governen –a través de la vigilància comunicativa i la *surveillance*– els significats que els nens i nenes de 9 a 12 anys de les tres esmentades escoles públiques de primària de Catalunya donen a la sexualitat, tot indagant com aquestes significacions reproduïxen, negocien o resisteixen els discursos dominants.

L'articulació de la sexualitat i la reproducció

Imatge 1: dibuix infants de 6è curs.

Estàvem en una classe de sisè curs de primària, amb infants de 11 i 12 anys, on un grup de nens i nenes ens explicava el dibuix que havien fet per respondre a la pregunta: "Quina relació té la sexualitat amb el nostre cos?". Havien dibuixat [imatge 1] un penis –un cilindre acabat amb un semicercle i, a l'altra banda, dos cercles– i una vulva –un triangle amb una ratlla al mig–, ambdós amb petits punts i ratlles que segons els infants representaven els pèls, indicant que es tractava de genitals de persones adultes. També hi apareixien un petit cos femení i un de masculí, un òvul i un espermatozou. Se'ls va demanar que expliquessin per què ho havien dibuixat:

Pau: Perquè forma part de la reproducció. Gràcies a aquests aparells podem tenir fills.

Investigadora: Llavors quina és la relació entre reproducció i sexualitat?

Pau: No és el mateix?

Marc: Ah, sí! Perquè una és amb preservatiu i l'altra no, no? [Riures]

Joana: La reproducció és a mesura que vas reproduint i això... i la sexualitat és el sexe i coses d'aquestes..

Joel: Jo crec que la sexualitat té diferents parts i la reproducció està en una d'elles

Investigadora: Voleu intentar explicar quines són aquestes parts?

Pau: La reproducció, l'ovulació... [silenci]

Investigadora: Sempre hi ha d'haver reproducció si hi ha sexualitat?

Infants: No!

Un altre grup, en aquest cas de nens de quart (9-10 anys), havia dibuixat dos cossos despullats. Un amb cabells llargs, pestanyes llargues, pits dibuixats amb un semicercle i un punt al mig i unes ratlles representant la vulva i els pèls. L'altre amb cabells curts, ulls rodons, dos puntets representant els mugrons i un cilindre entre les cames simbolitzant el penis. Després d'explicar el dibuix se'ls va preguntar quina relació tenia el cos amb la sexualitat:

Eloi: Pues perquè un cos d'una noia i un cos d'un nen s'ajunten i fan una cosa que després surt per sota...

Martí: L'home transmet unes cèl·lules al cos de la noia i es crea el bebè

Investigadora: I això és la sexualitat?

Pep: No! hi ha més coses! No només "pitu" i vulva és la sexualitat, hi ha moltes més coses però no sé...

Martí: El sexe és la sexualitat

Pau: Jo crec que els llavis també ho són, perquè quan es fan un petó...

Pep: Jo crec que els ulls, el nas i les orelles també són sexualitat

Investigadora: Sexualitat és sempre un home i una dona?

Pep: No, pot ser un home i un home, i una noia i una noia

Pau: Si no es pot ser solter, o pot ser que aquest home va amb una dona, trenca, va amb una altra, trenca, va amb una altra... això és lo que fa el meu tiet!

Marc: Seria el pare de quatre-cents fills!

Investigadora: Hi pot haver sexualitat sense tenir fills?

Arnau: Sí! si et poses un condó

Joan: Per tenir fills no cal tenir sexe.

La relació entre el cos i la sexualitat l'enfocaven principalment a la reproducció, és a dir, la sexualitat seria "ajuntar" un cos masculí i un cos femení per fer bebès. Algunes de les persones del grup, com en Pep, apunten que la sexualitat és quelcom més, malgrat no sabrien descriure-la, però que podria incloure altres parts del cos, com la boca per fer petons, els ulls, els nas i les orelles i, fins i tot, la roba interior. L'Arnau explica que pot haver-hi sexualitat sense tenir fills si et poses un preservatiu, mentre que el Marc pensa que si el tiet del Pau hagués tingut tantes parelles seria el pare de quatre-cents fills. El punt de vista de l'Arnau –que dissocia la reproducció de la sexualitat– i el del Marc –que equipara la reproducció amb la sexualitat– són recurrents en les dades analitzades; discursos que conviuen dins el mateix grup infantil i, probablement, dins els imaginaris socials adults d'aquestes comunitats educatives. La reproducció humana és, segons el professorat entrevistat de les escoles participants, l'única temàtica de la sexualitat que ofereixen als infants i les famílies participants en la recerca acostumen a considerar la reproducció com una dimensió fàcil d'explicar als seus fills i filles mentre que tenen dificultats per parlar d'altres dimensions (Alvarez, Malgosa i Marre, 2022), com ara el plaer. La vinculació de la sexualitat amb la reproducció a través del coit vaginal entre persones adultes i dins el matrimoni heterosexual com a única pràctica socialment acceptada sorgeix a Occident al segle XVIII (Laqueur, 1990). En el cas d'Espanya aquesta norma social es va mantenir i emfatitzar durant la dictadura franquista, vinculada al catolicisme, on la sexualitat era concebuda exclusivament dins el matrimoni i amb fins reproductius, i qualsevol altra expressió era condemnada per moralistes i científics i perseguida per les autoritats (Langarita i Mas, 2017).

La reducció de la sexualitat a la sexualitat reproductiva representa aquesta –i el sexe– dins l'heterosexualitat obligatòria (Rich, 1980), una relació de gènere que ordena no només la vida sexual de les persones segons els seus genitals, sinó també altres àmbits com el domèstic, el del treball i el dels recursos (Rubin, 1986). L'heterosexualitat col·loca els infants en un sistema binari i normatiu del gènere i del desig sexual que nens i nenes assumeixen, negocien o resisteixen (Blaise, 2009). Els

infants entrevistats saben, com diu en Pep, que es pot tenir relacions amb persones del mateix gènere i, tanmateix, tots els dibuixos i exemples on apareixen relacions sexo-afectives són heterosexuales, com la primera frase de la vinyeta on l'Eloi ens diu que la sexualitat és que els cossos d'una noia i d'un noi "s'ajunten" per fer fills. La normativitat del discurs heterosexual dins les escoles de primària participants podria ser resultat d'una *surveillance* acurada que s'(auto)exerceix dins el grup d'iguals i que orienta les seves representacions i l'expressió dels propis desitjos sexuals.

L'aportació de l'Arnau i del Joan trenquen amb la vinculació de sexualitat i reproducció a través de la contracepció i la reproducció assistida o l'adopció, ja que "es pot fer sexe sense tenir fills", alhora que "per tenir fills no cal tenir sexe". De fet, la despenalització de l'anticoncepció a Espanya (1978) i, posteriorment, la regulació de les tecnologies de reproducció assistida (1988), junt amb les reivindicacions dels moviments feministes i LGTBI+, han evidenciat la separació de la sexualitat de la reproducció (Marre, 2018), malgrat les nostres dades mostren com a Catalunya la construcció social de la sexualitat segueix molt vinculada a la reproducció, a l'heterosexualitat i al coit vaginal (Alvarez, Malgosa i Marre, 2022).

L'equiparació de la sexualitat amb el sexe

Més enllà de la reproducció, moltes vegades la sexualitat és entesa pels infants com a relacions sexuals adultes, tal i com apuntava en Martí en l'anterior vinyeta dient que "el sexe és sexualitat". Un altre grup de nenes de quart havia dibuixat dos cossos nus [imatge 2]: un femení –novament, cabells i pestanyes llargues, pèl a la vulva– i un masculí –cabells curts i penis– a la dutxa i després en un llit amb les mans tocant-se els cossos i la roba per terra. Se'ls va preguntar si era el mateix sexe que sexualitat i una nena explicava que "una era en plural i l'altre en singular".

Imatge 2: dibuix infants de 4t curs.

En un grup de nens de sisè explicaven que la sexualitat era “follar”, cosa que definien com que “el nen té que introduir la cosa a la nena”, i en un grup de nenes de sisè definien la sexualitat de la següent manera:

Investigadora: Llavors per definir la sexualitat, si haguéssim de fer una llista de paraules, quines us sortirien?

Laia: Relacions sexuals

Mireia: Pubertat, sense la pubertat no pots tenir fills

Investigadora: O sigui que la sexualitat són relacions sexuals, pubertat i fills? I res més?

Nenes: mmmm... [silenci]

Una altra vegada, la sexualitat és entesa com a relacions sexuals adultes –amb o sense fins reproductius–, tendència que coincideix amb l’imaginari social de moltes famílies i del professorat (Davies i Robinson, 2010), i contribueix a les angoixes adultes associades a la sexualitat i la infància. A més, es representa la pubertat –l’inici de la capacitat reproductiva de la persona– com una frontera a partir de la qual les persones esdevenen éssers sexuals. És a dir, malgrat el sexe no tingui un objectiu reproductor, la capacitat reproductiva segueix legitimant el dret sexual (Maltas,

2003), cosa que exclou els infants i les persones grans de la sexualitat. Dit amb unes altres paraules, la vinculació social de la sexualitat amb la capacitat reproductiva adopta un enfocament adultocèntric de la sexualitat i justifica el fet de no oferir informació sobre el tema als nens i les nenes.

Un altre grup de nenes de sisè havia dibuixat [imatge 3] un cos masculí i un de femení despullats practicant relacions sexuals. La dona amb el tronc superior doblegat endavant i l'home al darrera d'aquesta, amb el penis erecte del qual surten unes gotes -de semen, segons explicaven les nenes. Al costat, un bressol amb un infant que plora. Sota d'aquest, un quadrat on apareix escrit "Condoms Durex" i al fons una finestra amb una persona que observa l'escena.

Imatge 3: dibuix infants de 6è curs.

Cora: Nosaltres hem fet una noia que està follant, vale? I el seu nòvio. I aquí [ella] està fent "hoouoo" [molts riures]

Emma: I ells no ho escolten perquè la música està a tope, i cau el semen, i a la finestra el veí escolta plorar el nen i diu: "Què passa? What?" I el noi diu: "¡Cómo le das, niña!"

Investigadora: D'on heu tret la idea del dibuix?

Cora: De les sèries i tot això...

Aquest grup de nenes, una vegada més, respon a la pregunta: "Quina relació té el nostre cos amb la sexualitat?" amb un dibuix i unes narratives sobre relacions sexuals adultes, en aquest cas, una parella heterosexual amb un fill. La forma de parella estable o matrimoni heterosexual com a marc de les relacions sexuals és un patró que es repeteix en les nostres dades, cosa que suggereix que, malgrat a dia d'avui es reconeguin i visibilitzin diverses formes de relacions sexoafectives, el matrimoni – o la parella estable– heterosexual segueix justificant les relacions sexuals adultes, tinguin o no, fins reproductius –com en aquest dibuix on apareix la caixa de preservatius, tot i que el preservatiu no està col·locat al penis. La importància infantil del matrimoni o la parella estable com a marc de les relacions sexoafectives coincideix amb els resultats de recerques portades a terme en altres contextos culturals, com l'estudi de Kerry Robinson (2013) a Austràlia, on mostra com les comprensions infantils sobre matrimoni i sexualitat constitueixen marcs heteronormatius. Aquesta norma circumscriu les relacions sexuals en el que Gayle Rubin (1984) anomena el "sexe bo" que, en una valoració social jeràrquica de les pràctiques sexuals, correspon a aquell heterosexual, marital i amb fins reproductius. Si entenem les representacions i narratives infantils com quelcom situat en un context social particular que reflecteix els seus interessos i valors (Spyrou, 2011), podríem proposar que la norma sexual de les comunitats educatives participants segueix corresponent al model heterosexual i dins el matrimoni/parella estable, tot i que no sempre amb fins reproductius.

Que la sexualitat sigui entesa com quelcom adult fa que no se'ls ofereixi informació des dels seus entorns educatius i, això, els empeny a buscar-la en altres fonts d'informació (Robinson i Davies, 2018), com el cas d'aquestes nenes que havien tret la idea del dibuix de les sèries televisives. Els infants tenen la necessitat d'informació per comprendre els seus cossos i desitjos, cosa que afecta la seva salut i benestar (UNESCO, 2018). L'estudi transcultural de Ronald i Juliette Goldman (1982), que compta amb més de vuit-centes entrevistes d'infants d'Austràlia, Estats Units, Anglaterra i Suècia, mostra que quan no es dona informació sobre sexualitat, els infants tendeixen a completar aquesta imatge amb la seva imaginació o la (des)informació provinent del grup d'iguals o d'altres fonts. Per tant, no parlar de sexualitat amb nens i nenes fa que aquests busquin altres fonts d'informació, incloent-hi sèries i pel·lícules, "el google", o la pornografia (Ballester i Orte, 2019).

Les diferents fonts d'informació apliquen una vigilància comunicativa que ofereix esquemes de significats diferents quant a la sexualitat, moltes vegades (re)produint desigualtats de gènere, edat, ètnia, classe social, (dis)capacitat, entre d'altres. No obstant, algunes investigacions subratllen l'agència dels infants, superant la innocència infantil, per comprendre les seves experiències amb la pornografia de masses (Bhana i Nathwani, 2022). Aquesta sol representar les dones amb un paper passiu i sense desig sexual; els homes, amb un rol actiu i de dominació sobre la dona (Giddens, 1992), i en la majoria del casos no incorpora la negociació del consentiment, la intimitat emocional o l'anticoncepció (UNESCO, 2018). Tot i que existeixen altres tipologies de pornografia menys accessibles pels infants que qüestionen els rols i les relacions de poder tradicionals (Heredia, 2022).

Mes enllà del sexe i la reproducció: infants com a éssers sexuats

A partir de les significacions de la sexualitat mostrades fins ara, nens i nenes es percebrien ells/es mateixos/es al marge de la sexualitat, coincidint amb el poder que exerceixen les persones adultes a través dels discursos de la innocència i la protecció infantil, que són reproduïts pels propis infants. Així, en la majoria de grups focals quan preguntàvem si els infants tenien sexualitat la resposta era que no. Tanmateix, en l'última part dels grups focals utilitzàvem situacions hipotètiques que els infants havien d'acabar tot imaginant que les persones protagonistes eren de la seva edat. La reflexió col·lectiva realitzada al llarg del grup focal, juntament amb les respostes que els infants donaven a aquestes situacions, molt sovint feien virar les seves narratives sobre què és la sexualitat. Un grup de nenes de quart curs explicava:

Investigadora: [Llegeix una situació hipotètica] "Estan un grup de nenes parlant de sexualitat i parlen de...". De què podien parlar les nenes?

Noemí: De que li agrada algú, de com es fa l'amor.

Coral: De que t'explotarà l'òvul

Iria: De que li han crescut els pits, que li ha vingut la regla

Les nenes hipotetitzaven els temes sobre sexualitat dels quals parlarien entre elles. La Noemí torna a indicar "fer l'amor", que sovint defineixen com a relacions sexuals adultes, però també que parlarien sobre "que li agrada algú". Molts nens i nenes participants expliquen que els agraden altres persones i, en aquest grup com en molts d'altres, també ho relacionen amb la sexualitat. La Coral i la Iria se centren en parts i processos del seu cos com el desenvolupament dels pits o la menstruació, considerant-los també elements de la sexualitat. En un altre grup de nenes, en aquest cas de sisè curs, en la mateixa situació, responien:

Ingrid: [Parlarien] de la regla

Elia: De que ja tinc pèls a no sé on..!

Lluna: De que porto a la motxilla un tampax [riures]

Arlet: De que m'agrada no sé qui...

Greta: De que s'han fet un petó....

Investigadora: "I de cop arriba un nen". Què fem?

Lluna: Pues em callo

Elia: Jo també

Arlet: Dissimulem, parlem d'una altra cosa

Investigadora: I no pot venir a parlar amb vosaltres d'aquestes coses?

Arlet: Sí però ens dona vergonya parlar amb un nen d'això... tenim més confiança [entre nosaltres]

Novament, les nenes indiquen la menstruació, els canvis del cos, l'amor o l'afectivitat –qui els agrada– i les pràctiques com ara els petons dins les dimensions de la sexualitat de les quals "podrien" parlar entre elles. Aquestes van més enllà de les relacions sexuals adultes i la reproducció –malgrat la menstruació la puguin vincular amb la reproducció–, i consisteixen en pràctiques, sentiments i experiències corporals que també experimenten els infants d'aquestes edats, i no només les persones adultes. Aquesta significació de la sexualitat d'una forma més àmplia inclou els infants com a subjectes amb sexualitat, éssers que la viuen a través del cos, el desig, les pràctiques i les fantasies, cosa que s'alinea amb la descripció que fa l'Organització Mundial de la Salut (2006) quan diu que la sexualitat és un aspecte central de l'ésser humà al llarg de la seva vida.

El viratge en la significació de la sexualitat, de quelcom adult a quelcom que inclou també els infants, pot ser degut al propi desenvolupament del grup focal a través del diàleg, la reflexió i la pregunta com a eines de creació de coneixement (Freire, 1974), així com a l'ús de la tècnica de les preguntes hipotètiques que els permet parlar d'infants de les seves pròpies característiques sense parlar d'ells/es mateixos/es. Aquest procés de reflexió i de despersonalització sembla que esquivi la vigilància comunicativa que modela les narratives infantils sobre sexualitat per mantenir (o almenys aparentar) que els infants son innocents, així com la *surveillance* a través de la qual vigilen les pràctiques i discursos del grup d'iguals i les seves pròpies. De fet, la Lluna, l'Èlia i l'Arlet indiquen que si en aquell moment arribés un nen callarien o dissimularien, perquè per parlar-ne necessiten una relació amb confiança –que sembla que elles tinguin–, mentre que amb un nen els faria vergonya parlar-ne. En el moment que arribés el nen, un cop més, s'activarien els mecanismes de la vigilància comunicativa i la *surveillance* per mantenir la sexualitat al marge de la infància, en aquest cas, femenina.

Els grups de nens també afirmen que "podrien" parlar entre ells d'altres dimensions de la sexualitat, com aquest grup de nens de sisè curs:

Investigadora: [Llegeix una situació hipotètica] "Estan un grup de nens parlant de sexualitat i parlen de...".

José: De porno

Nil: De quina ens agrada

José: De qué ha pasado en la historia del porno

Nil: No!

Max: Doncs de que si té una novia...

Oriol: Pues que si algú té una novia ara pues... de gran ho voldrà fer sexe amb ella [riuen]

Max: O també algú de l'1 al 100 quant t'agrada aquesta persona

Investigadora: "I de cop arriba una nena..."

Oriol: Doncs pararíem de parlar d'això!

Les relacions sexuals adultes apareixen en les narratives d'aquest grup de nens en format fantasia –“de gran voldrà fer sexe”– i en el consum de material sexual explícit, a la vegada que inclouen les relacions afectives infantils –“tenir nòvia”– i el desig –“t'agrada aquesta persona”–. D'aquesta manera, la sexualitat inclou els infants, ja que aquests tenen nòvies, els agraden altres persones, fantasiegen sobre quan tindran relacions sexuals i consumeixen o parlen sobre pornografia o material sexual explícit. Novament, l'heterosexualitat obligatòria i la governança desigual de la sexualitat per gènere provoquen que aquestes converses “hipotètiques” es donin en un grup segregat per gènere, i com diu l'Oriol, si arribés una nena el grup de nens deixaria de parlar de sexualitat.

La inclusió de la infància en la sexualitat que fan els nens i les nenes en aquestes darreres vinyetes coincideixen amb altres recerques al mostrar com els infants naveguen i negocien constantment els discursos sobre sexualitat que tenen disponibles i tracten de comprendre's ells/es mateixos/es com a persones amb sexualitat (Goldman i Goldman, 1982; Renold, 2006; Robinson, 2013).

Conclusions

Les narratives infantils sobre sexualitat utilitzen els llenguatges socials apresos que restringeixen o permeten allò que es pot dir (Spyrou, 2011) mitjançant sistemes de vigilància comunicativa i *surveillance*. Els resultats exposats mostren com les construccions socials dels infants com a éssers innocents i la sexualitat com a quelcom adult orienten la governança de la sexualitat al manteniment dels nens i nenes al marge d'aquesta. Per això els infants participants expliquen la sexualitat vinculada a la reproducció i a les relacions sexuals, pràctiques exclusives del món adult. Aquesta comprensió de la sexualitat justifica que les persones adultes no ofereixin informació sobre aquest tema als infants –perquè no la necessitarien fins a convertir-se en persones “sexuals”–, tot reproduint desigualtats i col·locant-los en una situació de major vulnerabilitat, per exemple, davant de possibles abusos sexuals (Kitzinger, 1988).

Tanmateix, la reflexió crítica col·lectiva realitzada al llarg dels grups focals i l'ús de tècniques que permeten explicar les realitats infantils sense parlar sobre un/a mateix/a negocien els mecanismes de governança de la sexualitat, evidenciant altres

significacions infantils mitjançant les quals nens i nenes es perceben com a éssers sexuals.

La *Convenció sobre els Drets de la Infància* assenyala en l'article 24 (ONU, 1989) tres punts rellevants de l'àmbit de la salut que podem aplicar a la salut sexual i reproductiva i a l'educació sexual dels infants: en primer lloc, que s'ha d'assegurar que tots els sectors de la societat, i en particular les famílies i els infants, coneguin els principis bàsics de la salut, tinguin accés a l'educació i rebin suport en l'aplicació d'aquests coneixements, o sigui, que també inclouria l'educació sexual. En segon lloc, que cal desenvolupar l'atenció sanitària preventiva, l'orientació a les famílies i l'educació i els serveis en matèria de planificació de la família, per tant, també aquella relacionada amb l'educació sexual. I, en tercer lloc, que els estats han d'adoptar totes les mesures eficaces i apropiades possibles per abolir les pràctiques tradicionals que siguin perjudicials per a la salut dels infants, de manera que podríem incloure l'omissió d'informació i el tabú sobre la sexualitat entre elles. Aquests tres punts posen en relleu que l'educació sexual a la infància, però també a les famílies i al professorat perquè comptin amb les eines adequades per acompanyar nens i nenes, és un dret que queda vulnerat per la construcció social de la infància com a innocent. Així, comprendre els nens i nenes com a persones amb sexualitat els reconeix el dret, recollit en la *Convenció*, de rebre la informació necessària per tal de poder entendre els seus cossos i desitjos, i poder prendre decisions sanes, segures i plaents sobre la seva pròpia sexualitat.

Bibliografia

- Adler, K., Salanterä, S. & Zumstein-Shaha, M. (2019). Focus Group Interviews in Child, Youth, and Parent Research: An Integrative Literature Review. *International Journal of Qualitative Methods*, 18, 1-15.
<https://doi.org/10.1177/1609406919887274>
- Alvarez, B., Malgosa, E. & Marre, D. (2022). Strategies for ethnography about sensitive topics: a children's sexuality education program in Spain. En Pandeli, Gaggiotti & Sutherland (Eds). *Organizational Ethnography: An Experiential and Practical Guide* (pp. 126-140). London: Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781003021582>

- Ariès, P. (1962[1960]). *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. Nueva York: Vintage Books.
- Ballester, L. & Orte, C. (2019). *Nueva pornografía y cambios en las relaciones interpersonales*. Barcelona: Octaedro.
- Bhana, D. (2007). The price of innocence: Teachers, gender, childhood sexuality, HIV and AIDS in early schooling. *International Journal of Inclusive Education*, 11(4), 431-444. <https://doi.org/10.1080/13603110701391394>
- Bhana, D. & Nathwani, S. (2022). Teenage girls and the entanglement with online porn: a new feminist materialist perspective. *Agenda*, 36(1), 7-18. <https://doi.org/10.1080/10130950.2021.2010582>
- Blaise, M. (2009). 'What a girl wants, what a girl needs': Responding to sex, gender, and sexuality in the early childhood classroom. *Journal of Research in Childhood Education*, 23(4), 450-460. <https://doi.org/10.1080/02568540909594673>
- Blaise, M. (2013). Charting new territories: re-assembling childhood sexuality in the early years classroom. *Gender and Education*, 25(7), 801-817. <https://doi.org/10.1080/09540253.2013.797070>
- Butler, J. (1990). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. New York: Routledge.
- Clark, A. (2005). Listening to and involving young children: A review of research and practice. *Early Child Development and Care*, 175(6), 489-505. <https://doi-are.uab.cat/10.1080/03004430500131288>
- Davies, C. & Robinson, K. (2010). Hatching babies and stork deliveries: Risk and regulation in the construction of children's sexual knowledge. *Contemporary Issues in Early Childhood*, 11(3), 249-262. <https://doi.org/10.2304/ciec.2010.11.3.249>
- Duffy, B., Fotinatos, N., Smith, A., & Burke, J. (2013). Puberty, health and sexual education in Australian regional primary schools: Year 5 and 6 teacher perceptions. *Sex education*, 13(2), 186-203. <https://doi.org/10.1080/14681811.2012.678324>

- Egan, D. & Hawkes, G. (2008). Imperiled and perilous: Exploring the history of childhood sexuality. *Journal of Historical Sociology*, 21(4), 355-367. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6443.2008.00341.x>
- Eldén, S. (2013). Inviting the messy: Drawing methods and 'children's voices'. *Childhood*, 20(1), 66-81. <https://doi.org/10.1177/0907568212447243>
- Enguix, B. (2022). Entre la espada y la pared: cuerpo, género y posthumanismo. En Martí & Enguix (Eds), *Pensar la antropología en clave posthumanista* (pp 47-72). Madrid: CSIC-Biblioteca de Antropología.
- Fonseca, C., Marre, D., Uziel, A., & Vianna, A. (2012). El principio del 'interés superior' de la niñez tras dos décadas de prácticas: perspectivas comparativas. *Scripta nova*, 14 (395), 1-7. Extret de <http://hdl.handle.net/10183/188566>
- Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir: naissance de la prison*. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. (1978). *Histoire de la sexualité: la volonté de savoir*. Paris: Gallimard.
- Freire, P. (1974). *Pedagogía del oprimido*. México: Siglo XXI Ediciones.
- Frekko, S., Leinaweaver, J., & Marre, D. (2015). How (not) to talk about adoption: On communicative vigilance in Spain. *American Ethnologist*, 42(4), 703-719. <https://doi.org/10.1111/amet.12165>
- Freud, S. (1905). *Tres ensayos de teoría sexual. Obras completas*. Buenos Aires: Amorrortu.
- Giddens, A. (1992). *Sexualidad, amor y erotismo en las sociedades modernas*. Madrid: Ediciones Cátedra S.A.
- Goldman, R. & Goldman, J. (1982). *Children's Sexual Thinking: A Comparative Study of Children Aged 5 to 15 Years in Australia, North America, Britain and Sweden*. London: Routledge.
- Heredia, A.V. (2022). *La libertad de la pornografía*. Sevilla: Athenaica.
- Jackson, S. (2006). Gender, sexuality and heterosexuality: The complexity (and limits) of heteronormativity. *Feminist Theory*, 7(1), 105-121. <https://doi.org/10.1177/1464700106061>

- James, A. (2007). Giving Voice to Children's Voices: Practices and Problems, Pitfalls and Potentials. *American Anthropologist* 109(2), 261-272. <https://doi.org/10.1525/AA.2007.109.2.261.262>
- Johnson, R., Sendall, M. & McCuaig, L. (2014). Primary schools and the delivery of relationships and sexuality education: The experience of Queensland teachers. *Sex Education*, 14(4), 359-374. <https://doi.org/10.1080/14681811.2014.909351>
- Kitzinger, J. (1988). Defending innocence: ideologies of childhood. *Feminist Review. Special Issue: Family Secrets, Child Sexual Abuse*, 28, 77-87. <https://doi.org/10.1057/fr.1988.7>
- Koskela, H. (2012). "You shouldn't wear that body". The problematic of surveillance and gender. En Ball, Haggerty, & Lyon (Eds.), *Routledge Handbook of Surveillance Studies* (pp. 49-56). New York: Routledge.
- Langarita, J. & Mas, J. (2017). Antropología y diversidad sexual y de género en España. Hacia la construcción de una especialidad disciplinaria. *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, 72(2), 311-334. <https://doi.org/10.3989/rntp.2017.02.001>
- Laqueur, T. (1994[1990]). *La construcción del sexo. Cuerpo y género desde los griegos hasta Freud*. Madrid: Ediciones Cátedra S.A.
- Lewin, K. (1946). Action Research and Minority Problems. *Journal of Social Issues* 2(4), 34-46.
- Lezaun, J. (2007). A market of opinions: The political epistemology of focus groups. *Sociological Review*, 55, 130-151. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2007.00733.x>
- Malinowski, B. (1969[1927]). *Sexe i repressió en les societats primitives*. Barcelona: Edicions 62.
- Maltas, G. (2003). El lastre del adultismo. En Guasch & Viñuales (Eds), *Sexualidad: diversidad y control social* (pp. 191-214). Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Marre, D. (2014). De infancias, niños y niñas. En Llobet (Ed). *Pensar en la infancia desde América Latina, Un estado de la cuestión* (pp.9-25). Buenos Aires: CLACSO.

- Marre, D. (2018). El retraso de la maternidad. En Devesa, Rodríguez, Veiga (Eds), *Ser madre a los 40 (y más allá). Lo que has de saber* (pp. 8-31). Barcelona: Grijalbo.
- Martínez, J.L., Carcedo, R., Fuertes, A., Vicario-Molina, I., Fernández-Fuertes, A., & Orgaz, B. (2012). Sex education in Spain: Teachers' views of obstacles. *Sex Education* 12(4), 425-436. <https://doi.org/10.1080/14681811.2012.691876>
- Mead, M. (1928). *Coming of Age in Samoa. A psychological study of primitive youth for western civilisation*. Ann Arbor: Morrow.
- Montgomery, H. (2009). *An introduction to childhood. Anthropological perspectives on children's lives*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Moore, A. & Reynolds, P. (2018). *Childhood and Sexuality. Contemporary Issues and Debates*. London: Palgrave Macmillan
- OMS (2006). *Defining sexual Health. Report of a technical consultation on sexual Health*. Geneva: OMS. https://doi.org/http://www.who.int/reproductivehealth/publications/sexual_health/defining_sexual_health.pdf
- ONU (1989). *Convención sobre los Derechos del Niño*, de 20 de noviembre. Extret de: <https://www.ohchr.org/es/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>
- Pels, P. (1999). Professions of duplexity: a prehistory of ethical codes in anthropology. *Current Anthropology*, 40(2), 101-36. <https://doi.org/10.1086/200001>
- Renold, E. (2006). 'They won't let us play... unless you're going out with one of them': Girls, boys and Butler's 'heterosexual matrix' in the primary years. *British Journal of Sociology of Education*, 27(4), 489-509. <https://doi.org/10.1080/01425690600803111>
- Rich, A. (1980). Compulsory heterosexuality and lesbian existence" *Signs: Journal of women in culture and society*, 5(4), 631-660. <https://doi.org/10.1086/493756>

- Robinson, K. (2013). *Innocence, knowledge and the construction of childhood: The contradictory nature of sexuality and censorship in children's contemporary lives*. New York: Routledge.
- Robinson, K. & Davies, C. (2018). History of Constructions of Child and Youth Sexualities. En Talburt, S. (Ed.), *Youth Sexualities: Public Feelings and Contemporary Cultural Politics* (pp.3-30). Santa Barbara: Praeger.
- Rubin, G. (1986). El tráfico de mujeres: notas sobre la "economía política" del sexo. *Nueva Antropología*, VIII(30), 95-145. Extret de <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=15903007>
- Rubin, G. (1984). Thinking Sex: Notes for a Radical Theory of the Politics of Sexuality. En Vance, C. (Ed.), *Pleasure and Danger. Exploring Female Sexuality* (pp. 267-319). Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Spyrou, S. (2011). The limits of children's voices: From authenticity to critical, reflexive representation. *Childhood*, 18(2), 151-165. <https://doi.org/10.1177/0907568210387834>
- Sur, P. (2021). Discipline and Surveillance: Adolescent Girls talk about Body and Sexuality: A Case Study from Kolkata, India. *Journal of International Women's Studies*, 22(1), 401-416. Extret de <https://vc.bridgew.edu/jiws/vol22/iss1/24/>
- Tax, S. (1958). The Fox Project. *Human Organization*, 17(1), 17-19. <https://doi.org/10.17730/humo.17.1.b1gtr520r323687t>
- Thorne, B. and Z. Luria. 1986. Sexuality and gender in children's daily worlds. *Social Problems*, 33(3), 176-190. <https://doi.org/10.2307/800703>
- UNESCO (2018). *International technical guidance on sexuality education: An evidence-informed approach. Revised Edition*. Paris: UNESCO
- Vance, C. (1984). Pleasure and Danger: Toward a Politics of Sexuality. En Vance, C. (Ed.), *Pleasure and Danger. Exploring Female Sexuality* (pp.1-28). Boston: Routledge & Kegan Paul.